

СЛІДАМИ ЄВГЕНІЇ СПАСЬКОЇ (з досвіду повторного обстеження кролевецького ткацького осередку в перші десятиліття ХХІ століття)

У статті подано зразок дослідження ремісничого осередку з використанням методу повторного експедиційного обстеження. Осмисливши й узагальнивши матеріал профільної монографії Є. Спаської «Кролевець – опорний пункт художнього ткацтва на Україні», авторка на основі власних наукових пошуків, різномірних польових джерел виявляє найбільш характерні зміни, що відбулися у виробничій, художній та торговельній сфері кролевецького ткацтва. Особливу увагу приділено сучасному стану ремесла та тенденціям його новітнього розвитку. Подано спеціальні рекомендації щодо підвищення рівня культурної та навчально-просвітницької роботи в напрямку збереження й популяризації кролевецького художнього ткацтва.

Ключові слова: Є. Спаська, м. Кролевець, кролевецьке ткацтво, ремісничий осередок.

В статье представлен пример изучения ремесленного центра с использованием метода повторного экспедиционного обследования. Осмыслив и обобщив материал профильной монографии Е. Спасской «Кролевец – опорный пункт художественного ткачества на Украине», автор на основе собственных научных изысканий, различного рода полевых источников выявляет наиболее характерные изменения, произошедшие в производственной, художественной и торговой сфере кролевецкого ткачества. Особое внимание уделяется раскрытию современного состояния ремесла и тенденциям его нового развития. Поданы специальные рекомендации по повышению уровня культурной и учебно-просветительской работы в направлении сохранения и популяризации кролевецкого художественного ткачества.

Ключевые слова: Е. Спасская, г. Кролевец, кролевецкое ткачество, ремесленный центр.

The article contains a sample of researching a handicraft centre with the usage of the expeditionary re-investigation method. Being based on auctorial scientific search and heterogeneous field sources, the authoress, having comprehended and generalized the material of Ye. Spaska's core monograph *Krolevets as a Key Point of Artistic Weaving in Ukraine*, reveals the most characteristic changes occurred in industrial, artistic and commercial spheres of the Krolevets weaving. A particular attention has been paid to the current state of the trade and trends of its latest development. There have been outlined special recommendations concerning the raising of level of cultural, educational and enlightenment activities towards preserving and promoting the Krolevets artistic weaving.

Keywords: Ye. Spaska, Krolevets, Krolevets weaving, handicraft centre.

Наукова спадщина Євгенії Юріївни Спаської стала вагомим надбанням української етнологічної науки. Без її досліджень (чи то опублікованих, чи то збережених у вигляді рукописів в архівних фондах) не можливо уявити джерельну базу етнографічних студій, зокрема тих, які присвячені декоративно-ужитковій народній творчості, – вишивці, гончарству, ткацтву («Зразки промислової вишивки Київщини», «Кахлі Чернігівщини (XVIII–XIX ст.)», «Кролевецьке ткацтво» тощо) [8]. Примітно також, що більшість робіт Є. Спаської географічно охоплюють різні місцини Чернігівщини. Це й не дивно, адже майбутня дослідниця народилася саме тут, і хто, як не вона, мав розширити й поглибити етнографічні відомості

про місцеві особливості процесів розвитку й трансформації культурних виробничих традицій цього регіону.

Свого часу, аби продовжити тяглість такої наукової традиції – вивчити передусім свою малу батьківщину, для дисертаційного дослідження мною було обрано територію Сумщини, частина якої певний час входила до складу тієї ж Чернігівської губернії [7]. Тож, наукові розвідки й експедиційні матеріали з тематики гончарства і ткацтва, переважно зібрані Євгенією Спаською в 30-х роках ХХ ст. у межах Сумського Полісся, стали важливим джерелом для простеження еволюції цих народних ремісств [1; 8; 9].

Поміж інших особливо цінною в плані побудови дослідницької стратегії комп-

лексного вивчення локальних ремісничих центрів, методики проведення пошукової роботи й структурування джерел, стала фундаментальна монографічна праця Є. Спаської «Кролевець – опорний пункт художнього ткацтва на Україні», датована 1963 роком [8, с. 167–317]. Унікальність обраного дослідницею для студіювання ткацького осередку полягала насамперед у тому, що впродовж кількох століть він був основним ядром збереження традицій ткацького виробництва. Навіть з розвитком легкої промисловості й організацією у м. Кролевеці відповідних виробничих сегментів, у художньо-естетичному плані славнозвісні кролевецькі рушники залишалися своєрідним явищем українського ткацтва. Тут повсякчас дбали як про збереження, так і про розвиток традицій орнаментальних композицій ткацтва. І саме Є. Спаській, завдяки правильно обраному підходу, залученню широкої джерельної бази, вдалося якнайповніше дослідити історію кролевецького ткацтва й поетапно простежити еволюцію різних виробничих форм. Актуальним також є те, що у своїй роботі дослідниця зосереджується не лише на суто технологічних аспектах виробництва, асортименті виробів, їх орнаментиці та колористиці, але й не залишає без уваги ткачів, їх повсякденний побут, умови праці; принагідно наголошує на рутині ткацьких ремісничих практик, на значному фізичному навантаженні, на проблемі дитячої праці, на розподілі гендерних ролей, що загалом дає деякі ключі до розуміння антропології ткацького ремесла.

Ця узагальнена профільна розвідка стала фундаментом для подальших публікацій і монографічних праць з проблеми еволюції ткацької галузі на Кролевещині. На основі досліджень Є. Спаської її послідовники – мистецтвознавці, етнологи, краєзнавці – з різних наукових точок зору висвітлювали нові аспекти, пов'язані з кролевецьким художнім ткацтвом, розширювали наукові знання щодо історії його розвитку, технологічних характеристик, асортименту тканих виробів тощо [3–5; 10–12].

Під час вивчення традиційних промислів і ремесел Сумщини означену працю Є. Спаської мною було обрано не лише як історичне джерело, що дозволило б науково підтверджувати ті чи інші суджен-

ня, але й як прецедент для повторного обслідування кролевецького ткацького осередку. Адже методика етнографічного вивчення традиційної культури, зокрема матеріальної, передбачає прийом поновленого експедиційного обстеження населених пунктів з метою виявлення змін, що відбулися від моменту проведення попереднього дослідження. Тож, вибудовуючи свою лінію наукових пошуків і водночас наслідуючи методику Є. Спаської, я прагнула з різних джерел отримати якомога більше фактичних даних про історію та сучасність кролевецького ткацтва. На першому етапі шляхом аналізу опублікованих та неопублікованих джерел було детально вивчено стан та хронологію дослідження кролевецького ткацтва. Потому головню використовувалися методи польового збирання фактичних даних через безпосереднє спостереження, опитування знавців цієї ремісничої професії та носіїв культури, анкетування школярів. У такий спосіб було взято інтерв'ю у спадкової ткалі, у минулому працівниці ткацької фабрики, А. Єфименко, колишньої викладачки Кролевецького спеціалізованого училища О. Соловійової, місцевих мешканців [2, с. 49–58]; за допомогою спеціально розробленої анкети опитано старшокласників однієї зі шкіл міста й виявлено рівень їх знань щодо промислів і ремесел загалом та ткацтва зокрема [6]. Також вивчено рукописні та речові фонди Кролевецького краєзнавчого музею, оглянуто експозиції Музею кролевецького ткацтва. До того ж, кілька років поспіль пощастило споглядати виставки кролевецьких рушників під час проведення щорічного фестивалю «Кролевецькі рушники» та інших культурно-мистецьких заходів Сумщини, побувати на ткацькій фабриці, відстежити факти побутування кролевецьких рушників як на Кролевещині, так і по всій території Сумської області. Раціональним прийомом стала фотофіксація явищ, що дало можливість розширити фактографічну базу.

У цій публікації, головню, переслідувалась мета провести паралелі між результатами досліджень Є. Спаської та власними науковими пошуками й на прикладі розгляду окремих фактів показати найбільш характерні зміни, що відбулися з ткацьким ремеслом на Кролевещині в історичному зрізі. Першочерговою пробле-

мою було акцентувати увагу на сьогоденні м. Кролевця як колишнього осередку художнього ткацтва, зокрема, з'ясувати стан і нові тенденції розвитку ткацького ремесла, виявити практичні форми збереження, продовження й популяризації місцевих традицій ткацтва.

Хронологічні межі польових досліджень, проведених безпосередньо на теренах Кролевеччини, охоплюють період 2007–2016 років. Студіюючи «давній містечковий осередок», аналогічно до досліді Є. Спаської передусім предметом особливого зацікавлення були виробничі, художні та торговельні питання.

Як виявилось, кролевецьке ткацтво, пройшовши протягом кількох століть процес розвитку від кустарного до промислового виробництва, на початок ХХІ ст. через сукупність різних чинників (найперше – економічних) суттєво скоротилося. У сучасному модерновому соціумі число сфер, у яких можна було б послуговуватися продукцією цієї сформованої на основі традицій галузі, мінімізувалося. Значною мірою це пов'язано з тим, що сьогодні ткані вироби Кролевеччини фактично втратили свою утилітарну функцію і скорше задовольняють духовно-культурні, ніж матеріально-побутові потреби суспільства. Через що обсяги ткацького виробництва, і промислового, і власне індивідуального, апріорі не можуть бути більшими, аніж, наприклад, століття чи навіть півстоліття тому. Відповідно, у ХХІ ст. у цьому спеціалізованому осередку, де, згідно з опрацьованими Є. Спаською джерелами, у другій половині ХІХ ст. працювали «“почти поголовно” всі міщани» [8, с. 255], число ткачів зменшилось настільки, що їх, без перебільшення, можна перелічити на пальцях. Попри славу, здобуту в попередні десятиліття чи навіть сторіччя, нині лише одиниці, працюючи автономно, продовжують зберігати та розвивати локальні особливості орнаментальних композицій ткання. Суттєвих реорганізацій і нищівного спаду зазнало також промислове ткацьке виробництво. Насамперед впадає в очі те, що в останнє десятиліття концепції менеджменту, попри інші проблеми, передусім будувалися на зміні назви підприємства. Так, у 2007 році це було ВАТ «Кролевецька фабрика “Художнє ткацтво”», по тому як воно збанкрутувало, виникло КП «Кролевецьке

художнє ткацтво», сьогодні це вже районне комунальне підприємство «Кролевецькі рушники». Як наслідок, за такими ребрендинговими іграми, по суті, з року в рік втрачалось головне – давні традиції ткання й самобутність кролевецького ткацтва. Крім того, суттєве скорочення кадрового складу спеціалізованого виробництва призвело до непопулярності й незатребуваності в осередку професії ткача. Тож, з кожним роком Державний професійно-технічний навчальний заклад «Кролевецьке ВПУ» має все менше вихованців. До речі, якщо в традиційному суспільстві існувала спадкоємність ремесла або ж справу опановували, навчаючись у самих ткачів, то у ХХ–ХХІ ст. тенденція дещо змінилася. Здебільшого кваліфікованих ткачів, килимарів та вишивальниць тут вже багато років поспіль готують майстри місцевого вищого професійного училища. У навчальному закладі є спеціалізований напрям – «ткач ручного художнього ткацтва», навчаючись за яким, упродовж трьох років студенти вивчають композицію створення рушників, будову ручного і напівмеханічного верстатів, здобувають навички створення нових технічних малюнків, ескізів, вчать виготовляти на ручних ткацьких верстатах декоративні тканини різними видами техніки перебору тощо. Така освіта в подальшому дозволяє їм працювати на спеціалізованих підприємствах текстильної промисловості, а також самостійно займатися виробництвом побутової та сувенірної продукції.

Розглядаючи сучасні риси ткацького ремесла, не можна було не звернути уваги на трансформацію типології та художніх особливостей тканих виробів, зокрема колористику, орнаментику. Передусім слід зазначити, що зміни в номенклатурі, оформленні й орнаментиці кролевецьких виробів відбувалися повсякчас, незважаючи на коливання в економіці. Наприклад, у радянську добу певне різноманіття в орнаmentaцію кролевецьких тканих виробів було внесено завдяки розвиткові фабрично-заводської промисловості, а також створенню згаданого вище місцевого училища. Асортимент продукції виразно поповнено за рахунок панно із сюжетами на літературну, політичну та соціальну тематику. У ХХІ ст. зразки кролевецького ткацтва, що їх можна було побачити на регіональних виставках, фестивалях і яр-

марках, також свідчили про урізноманітнення, збагачення номенклатури тканих виробів: до традиційних рушників додалися маленькі сувенірні рушнички, ткані панно, сорочки. Водночас різноманітними стали орнаментальні композиції, все частіше почали використовувати поліхромну колористику.

Утім, жоден з видів згаданої продукції в художньо-естетичному плані не вдалося розвинути так потужно, як у виробництві рушників. Це, вочевидь, вказує на ту їх елітарність, про яку говорила ще Є. Спаська: «Українська художня промисловість з давніх пір не мала популярнішої і поширенішої номенклатури виробів, як “королевецькі рушники”, що стали майже за синонімом “українських рушників” і являли із себе цілком сталу й витриману товарну продукцію» [8, с. 176]. Примітно також, що останнім часом королевецькі ткані рушники переважно виготовляють на індивідуальне замовлення, вони можуть бути іменні, виткані з нагоди важливих сімейних дат тощо. Однак якщо століття чи два тому королевецькі рушники були доступні «найширшим колам різноспроможних споживачів» і «задовольняли смак й потреби навіть незаможного селянства» [8, с. 177], то у XXI ст. вартість цих виробів не для всіх є доступною, через що оселі багатьох королевчан та жителів інших теренів Сумщини прикрашають не так сучасні, як давні королевецькі рушники. Здебільшого вони висять лише на іконах. Хоча раніше у свята заможні люди завішували ними всі стіни, ікони, портрети [8, с. 177]. Характеризуючи функціональність королевецьких рушників, Є. Спаська вказувала також на їх важливу роль у житті людини у XVIII–XIX ст., зокрема у різних обрядодіях, зазначала, що «жоден акт весільного ритуалу <...> не обходиться без рушника» [8, с. 223]. Дивовижно, але ті ж традиції – стелити королевецький рушник під ноги молодим, зав'язувати ним руки, прикрашати коровай – вдалося зафіксувати у м. Королевіці й у 2006 році.

Окреслюючи торговельні питання, важливо висвітлити відомості про попит та шляхи реалізації королевецьких тканих виробів у різні історичні періоди. У своїй праці Є. Спаська зауважила: «Жодна більш-менш значна ярмарка на Україні не обходилась без яскравої червоно-білої ятки королевецьких виробів» [8, с. 176].

За нашими спостереженнями, навіть через два-три століття на регіональних ярмарках та виставках, серед них Міжрегіональний Миропільський ярмарок (с. Миропілля Краснопільського р-ну), Обласна агропромислова виставка-ярмарок «Агро-Сумщина» (с. Сад Сумського р-ну), Хрестовоздвиженський ярмарок (м. Королевець), виставка-ярмарок «Конотопська сотня» (м. Конотоп), можна було або просто ознайомитись із королевецькими рушниками, використаними з метою певної стилізації, або придбати в такій самій яскравій червоно-білій ятці. Хоча окремих магазинчиків із королевецьким крамом, які свого часу були навіть у Харкові, Полтаві, Києві, ані в Королевіці, ані в інших містах виявлено не було, за винятком окремих речей у магазинах м. Конотопа. Звичним явищем третього тисячоліття є й те, що королевецькі ткані вироби реалізують через веб-сторінки або спеціальні групи в популярних соціальних мережах. У тому, що королевецькі рушники були колись затребуваним товаром і продавалися в різних куточках України, зокрема й Сумщини, можна перекопатися завдяки музейним експозиціям. Згідно з виявленими експедиційними фактами, у музейних закладах різного рівня й спрямування нерідко поряд зі зразками старожитностей локального виробництва чи не найпочесніше місце повсюдно посідають королевецькі рушники як предмет творчості загально регіонального значення.

Зауважимо, що в останнє, по суті, досліджуване, тисячоліття у м. Королевіці здійснюється чимало заходів задля збереження й популяризації королевецького художнього ткацтва. Наприклад, з 1995 щорічно в місті проводиться літературно-мистецький фестиваль «Королевецькі рушники» (з 2007 р. офіційно набув статусу Міжнародного), у рамках якого завжди виставляються зразки творчої праці місцевих професійних ткаць, а також у широкому асортименті демонструються ткані вироби учнів, випускників та викладачів училища. Крім того, на обласних та всеукраїнських культурно-мистецьких заходах набуває популярності демонстрація практики ткацтва, важливу культурно-просвітницьку місію якої важко перебільшити. У 2011 році було відкрито Музей королевецького ткацтва, де представлено багату колекцію королевецьких рушників різної

хронологічної презентації, що її вдало доповнює багатоманітний інформативно-ілюстративний матеріал, ескізи художніх візерунків тканин, портрети відомих місцевих майстрів і художників, а також стенди фотоматеріалів, які відображають особливості розвитку виробництва в різні історичні періоди. Також у 2016 році було розроблено «Програму збереження та розвитку об'єкта нематеріальної культурної спадщини “Кролевецькі ткани рушники” на період 2016–2017 років», що, по суті, окреслює напрямок руху до списку ЮНЕСКО.

Підсумовуючи, варто зауважити, що в цій розвідці представлено лише найбільш виразні для порівняння епізоди з історії та сучасності кролевецького ткацтва, тому вона не претендує на вичерпність, а навпаки, окреслює проблеми, які в подальшому потребують студіювання. Проведений порівняльний аналіз показав, що свого часу значний попит на кролевецькі рушники в межах регіону й загалом в Україні зробив це виробництво основою життєзабезпечення значної частини населення Кролевеччини, утім у третьому тисячолітті практика традиційного ткацтва стає тут все більш рідкісним явищем, і чималою мірою це визначено зниженням рівня функціональності продукції місцевого ткацького виробництва. Як показують результати дослідження, не дав бажаного зростання попиту на етностильову продукцію і модернізований та розширений за рахунок елементів, не властивих кролевецькій ткацькій традиції, асортиментний ряд. Сьогодні на Кролевеччині зокрема і на Сумщині в цілому розроблено різні форми збереження, відродження й популяризації самотутніх традицій тканин. Важливу місію щодо збирання й пізнання здійснюють музейні осередки, серед них і новостворений тематико-профільний музей. Значну роль у справі популяризації відіграють виставки, виставки-продажі, профільні майстер-класи, що їх традиційно проводять у рамках регіональних і локальних фестивалів та ярмарків. Однак, споглядаючи на ті заходи, що проводяться, і на реальний сучасний стан промислу, почасти відчуваєш присмак такої собі штучної показовості. І чи зможе кролевецьке ткацтво пережити цей не найкращий період свого існування, чи стане фактом історії – прогноз доволі

неоптимістичний. На сьогодні методика роботи в напрямку збереження кролевецького ткацтва потребує більш фахового наукового підходу, як власне і рівень організації культурно- і навчально-просвітницької роботи. Водночас, зважаючи на визначальну роль медіа-простору в соціальній комунікації, важливо створити цикли інформативних програм про кролевецьке ткацтво, щоб про його унікальність змогли дізнатися не лише в межах Кролевеччини чи Сумщини, а й усїєї України.

Джерела та література

1. Архівні наукові фонди рукописів та фотозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (далі – АНФРФ), ф. 48-3, од. зб. 15–16, 132 арк.
2. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 767, 106 арк.
3. *Боряк О.* Кролевецьке ткацтво в усних свідченнях (із польового щоденника етнографа 80-х років ХХ ст.) / *О. Боряк* // *Рушник: символ, образ, знак. Матеріали третьої науково-практичної конференції: доповіді та повідомлення.* – Глухів, 2004. – С. 16–21.
4. *Карась А. В.* Кролевецьке ткацтво / *Анатолій Володимирович Карась*; Відділ культури і туризму Кролевецької районної державної адміністрації Сумської області; Кролевецький районний краєзнавчий музей; науковий редактор *О. О. Боряк.* – Глухів: РВВ ГДПУ, 2008. – 100 с.: іл.
5. *Колос С.* Кролевецькі рушники / *С. Колос* // *Народна творчість та етнографія.* – 1966. – № 6. – С. 42–53.
6. *Литвинчук Н. В.* Особливості загальної обізнаності школярів про традиційні промисли і ремесла (етнографічно-статистичний аналіз) / *Н. В. Литвинчук* // *Українознавство.* – 2012. – № 4 (45). – С. 226–231.
7. *Литвинчук Н. В.* Традиційні промисли та ремесла Сумщини кінця ХІХ – початку ХХІ століття / *Н. В. Литвинчук*; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського // *автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Київ, 2015. – 23 с.
8. *Народознавчі та мистецтвознавчі праці Євгенії Спаської* / *голов. ред. Г. Скрипник*; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2015. – 600 с.
9. *Спаська Є. Ю.* Господарство кролевецьких скупників Риндіних / *Є. Ю. Спаська* // *Український історичний журнал.* – 1962. – № 5. – С. 109–111.
10. *Студенець Н.* Ткацтво / *Н. Студенець* // *Історія декоративного мистецтва України: [у 5 т.]* / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; *наук. ред. Т. Кара-Ва-*

силъева. – Вінниця : Едельвейс і К, 2007. – Т. 3. – 2009. – 516 с.

11. *Федевич Л. К.* Кролевецькому промислу – заповітну зону / Л. К. Федевич // Сходни. – 2004. – № 11–12. – С. 12.

12. *Шевченко Л. П.* Социалистические преобразования в культуре и быте рабочих кролевецкой ткацкой артели им. 20-летия Октябрьской революции / Л. П. Шевченко // Советская этнография. – 1954. – № 4. – С. 144–147.

SUMMARY

The article contains a sample of researching a handicraft centre with the usage of the expeditionary re-investigation method. Being based on auctorial scientific search and heterogeneous field sources, the authoress, having comprehended and generalized the material of Ye. Spaska's core monograph *Krolevets as a Key Point of Artistic Weaving in Ukraine*, reveals the most characteristic changes occurred in industrial, artistic and commercial spheres of the Krolevets weaving. A particular attention has been paid to the current state of the trade and trends of its latest development. Particularly, it has been uncovered that in compliance with temporal demands, the manufacturing work techniques continually improved, the range of products constantly diversified, and new topics appeared. However, it has been ascertained that at present, the praxis of traditional weaving in Krolevets becomes increasingly uncommon phenomenon. Such a situation is determined, to a considerable extent, by the reduction of functionality level of local weaving manufacturing output. The product range upgraded and broadened at the expense of elements not peculiar to the Krolevets weaving tradition has missed fire in reference to the desirable growth of demand for ethno-stylistic production either. It has also been established that over the period of state independence and under the influence of all-Ukrainian social and political activities aimed at preserving cultural values of the past, there have been developed different forms of reviving and popularizing original weaving traditions in the region. Besides that, the article submits special recommendations concerning the raising of level of cultural, educational and enlightenment activities towards preserving and promoting the Krolevets artistic weaving.

Keywords: Ye. Spaska, Krolevets, Krolevets weaving, handicraft centre.